

प्रकरण पाचवे

समर्थांचे तत्वज्ञान आणि त्यांचा प्रपंच परमार्थ विवेक

॥ प्रपंच करावा नेटका ॥

समर्थांचे तत्त्वज्ञान आणि त्यांचा प्रपंच परमार्थ विवेक

" प्रपंच करावा नेटका । "

" आधी प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावे परमार्थ विवेका ।

येथे आळस करू नका । विवेकी हो ॥ " दास.12.1.1.

परमार्थांचे साधन म्हणून प्रपंच समर्थपणे पण ईश्वरार्पण बुद्धीने कसा करावा याचे सांगोपांग विवेचन समर्थ रामदासांनी प्रपंच परमार्थ विवेकामध्ये केलेले आहे. यासाठी त्यांनी तत्त्वज्ञानाचा आधार घेऊन ते नेमकेपणाने लोकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

समर्थांचे दासबोधातील अकरावे ओवीशतक त्यांचा प्रपंच - परमार्थ विवेक स्पष्ट करते. संसारात राहून सायुज्यता कशी मिळवता येते, या शिष्यांच्या प्रश्नाला समर्थांनी दिलेली उत्तरे त्यांचा प्रपंचधर्म स्पष्ट करणारी आहेत. प्रपंच व परमार्थ यासंबंधीची आत्मीयता तर रामदासांनी निःसंदिग्ध शब्दामध्ये व्यक्त केलेली आहेत. पण प्रपंचनिष्ठेला पोषक असलेल्या गोष्टींचाही गौरव त्यांनी केला आहे.

परमार्थ हा प्रपंचाचा प्राण आहे. परमार्थाचा अनादर करून फक्त संकुचित, स्वार्थीपणे प्रपंच करणारे लोक मूर्ख आहेत असे समर्थ म्हणतात.

प्रपंची ते भाग्य । परमार्थी वैराग्य ।

दोन्ही यथायोग्य । दोन्हीकडे ॥¹

नित्यानित्यविवेक व सारासार विवेक जागृत ठेवून प्रपंच व परमार्थ या दोन्ही गोष्टी साधल्या पाहिजेत. असा समर्थांचा कटाक्ष आहे. प्रपंचातील प्राथमिक गरजाही ज्यांना भागविता येत नाहीत. त्यांना समर्थांनी करटे म्हटलेले आहे. त्यांना कोणत्याही प्रकारची उन्नती साध्य करता

येत नाही. परमार्थातील योग्यता ठरवणारी प्रपंच ही कसोटी आहे. म्हणूनच परमार्थातील सामर्थ्यापूर्वी प्रपंचातील सामर्थ्य मिळविण्याचा आदेश त्यांनी दिला. प्रपंच - परमार्थ विवेक हे समर्थांच्या समाज पुर्नघटनेतील दुसरे महत्वाचे अंग आहे. समर्थांनी प्रपंचवृत्ती व परमार्थ वृत्ती या दोन तुल्यबळ शक्ती आहेत हे स्पष्ट करून सांगितलेले आहे. दासबोधातील " सिकवण निरुपण समासात (दासबोध 11.3) प्रपंच आणि परमार्थ यासंबंधी समानतेची वृत्ती रामदासांनी प्रकट केलेली आहे. परंतु परमार्थ हा रामदासांच्या चिंतनाचा मुख्य विषय असला तरी प्रपंचाची हेळसांड त्यांना मुळीच मान्य नव्हती. परमार्थ किंवा प्रपंच काहीही असो, त्यामध्ये सावधानतेची प्रत्येकक्षणी गरज भासते.

नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींनी लोक तत्कालीन परिस्थितीत अगदी हैराण व अगतिक झालेले होते. दुःख आणि दारिद्र्य यात जे पिचत होते, त्यांना त्यातून बाहेर पडण्यासाठी दिलासा किंवा एकप्रकारची दिशा मिळणे अतिशय गरजेचे होते. मानवी जीवनातील उणीवा ह्या लौकीक जीवनातील दुःस्थितीला जशा कारणीभूत होत्या तशाच त्या परमार्थ सिध्दीलाही बाधक ठरत होत्या. प्रपंच हे परमार्थाचे साधन आहे याची जाणीव करून देणे आवश्यक होते. तसेच प्रपंच नेमकेपणाने व नेटकेपणाने केल्यास तो पारमार्थिक कल्याणाला खचितच सहाय्यकारी होतो. आणि परमार्थ हा नुसताच उथळ नसून त्याचेही एक अंतरंग आहे. याची जाणीव लोकांना करून देण्यासाठी त्यांनी प्रपंच - परमार्थ विवेक समजावून सांगितलेला आहे.

मात्र प्रपंच नेटकेपणाने करणे व प्रपंचात गुंतून राहणे यात खूपच भिन्नता आहे. मनुष्य हा स्वभावतःच प्रपंचासक्त असतो. परमेश्वराची ध्यानधारणा करीत असतानाही त्याला प्रपंचविषयक विचार मध्ये - मध्ये भंडावून सोडत असतात. असे होता कामा नये. तर दोन्ही ठिकाणी मन अतिशय एकाग्र असणे फारच गरजेचे आहे. सिध्दपुरुष किंवा निष्ठावंत साधक परमात्म्याच्या ठिकाणी आपले चित्त स्थिर ठेवून लौकिक जीवनातील कर्तव्ये यथासांग पार पाडित असतो.

समर्थ या सांसारिक जनांना संपूर्णपणे ओळखून होते. ज्याला परमार्थाची खरी ओढ आहे, त्याने प्रपंचाचा त्यागकरावा पण एकदम प्रपंच त्याग करून वैराग्य धारण करणे सामान्य सांसारिक

लोकांना सहजा - सहजी शक्य होत नाही. म्हणून सर्वसामान्य लोकांनी प्रपंचात राहूनच परमार्थाकडे मन लावावे असे ते म्हणतात.

प्रपंचात राहून परमार्थ संपूर्णपणे कधीच साधता येत नाही. कारण संसारात अनेकप्रकारचे धक्के बसतात. संसार हा बहुतेकवेळा दुःखस्वरूप आहे. परंतु प्रपंचत्यागाने मोहजाळ उडून वैराग्य सुदृढ होते. व वैराग्याने ज्ञान प्राप्त होऊन नरदेहाचे सार्थक होते. पण जर प्रपंच सोडायचा नसेल किंवा सुटत नसेल, तर तुम्ही तो खुशाल करा, पण तुमच्या कल्याणार्थाच परमार्थाकडेही लक्ष द्या असे समर्थ आवर्जून सांगतात. नुसताच प्रपंच सांडून परमार्थ कराल तर तुम्हास खायला अन्नही मिळणार नाही. आणि जो अन्नाची चिंता करतो त्याला प्रपंच कोटून साधणार आणि परमार्थ सोडून देऊन जो नुसताच प्रपंचाच्या मागे धावत सुटतो त्याला शेवटच्या यमयातना चुकणार नाहीत. आळशीपणाने आयुष्य व्यर्थ जाते. दोन्ही ठिकाणी आळस त्याज्य केला पाहिजे. असे समर्थांनी आपल्या सर्व लेखन साहित्यातून वारंवार सांगितलेले आहे. प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही सावधपणे केला नाही तर फार दुःखे भोगावी लागतात.

इतर संतांप्रमाणे समर्थ प्रपंच मिथ्या म्हणून तो त्याज्य करायला सांगत नाहीत तर त्यांनी प्रपंच नेटका करायला सांगितलेला आहे. " परमार्थ हे परमसाध्य व प्रपंच सुटत नसेल तर हरिसेवेच्या अटीवर प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधण्याची परवानगी हा त्यांच्या उपदेशाचा इत्यर्थ आहे." ² समर्थांना स्वतः संसार प्रपंचाविषयी सहानुभूती नव्हती. तो परमार्थ विरोधी आहे असे मत होते. त्यामुळे ते स्वतः प्रपंचात पडले नाहीत. घरादाराचा, आप्तस्वकीयांचा त्याग करून तपश्चर्यांच्या व परमार्थाच्या मार्गाला लागले. प्रपंचत्यागाकडेच त्यांचा विशेष कल होता. परंतु तीर्थयात्रेच्या काळात देशातील परिस्थितीच्या निरीक्षणानंतर प्रपंचाविषयीचे त्यांचे धोरण पूर्वीइतके कडक न राहता बरेच सौम्य झाले. आपत्तींमुळे लोकांचे संसार उध्वस्त झाल्याने ते सावरणे आवश्यक होते. त्यांना परमार्थ कोटून सुचणार ?

" ज्यांचे ऐहिक धड नाही । त्यांचे परत्र पुससी काई । असे तत्त्वज्ञान समर्थांचे असून भागवत धर्माच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत तत्त्वज्ञान होते. सांसारिक व सामाजिक कर्तव्ये न सोडता ती निरासक्त बुद्धीने व ईश्वरार्पण वृत्तीने करूनच मोक्ष मिळतो अशी ऐहिकाची व

परमार्थाची सांगड भागवत धर्माने घातली आहे. विषयांचा त्याग प्रत्यक्ष न करता त्यातून मन काढून घेतले तरच ते परमार्थाच्या मार्गाला लागणे सहज शक्य आहे. या मार्गाला लागले म्हणजे ईश्वर नाही ही भावना किंवा त्याच्या अस्तित्वाविषयी संशय व अज्ञान यांचा "शनैः शनैः त्याग घडतो. हाच अंतस्त्याग होय. सांसारिकांच्या संसारत्यागाचे स्वरूप आहे. अविवाहित, निःस्पृह पुरुषांनी संसाराचा बाह्यतः ही त्याग केलेला असतो. सांसारिकाला सुध्दा नित्य उपासनेकरिता व श्रवणाकरिता संसारातून रोज कांही काळ लक्ष काढून घ्यावे लागते व थोडा वेळ का होईना पण त्याग करावा लागतो. अशाश्वत अशा दृश्यापेक्षा परमात्मा वेगळा आहे आणि तो सर्व दृश्यांमध्ये चराचरामध्ये भरलेला आहे असा विचार अंतरातच बाणणें ही गोष्ट मुख्य आहे. आणि असा विचार संसाराचा प्रत्यक्ष त्याग न करिता व प्रपंचाची अुपाधी न सोडतांही होऊ शकतो. जीवनमुक्तावस्था हा यातील मुख्य विचार आहे. संसार - प्रपंचाचा प्रत्यक्ष त्याग मुख्य नाही असा हा विवेक आहे. प्रपंच - परमार्थाचे संमीलन या जन्मात करून इहलोक आणि परलोक दोन्ही साधले पाहिजेत. प्रपंच व्यवसायाचे उत्तम ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्यातील एक क्षणही वाया जाऊ देऊ नये. व्यवसाय कौशल्याने चरितार्थाकरिता कांही मिळवावे, लोकांच्या अडचणीत मदत करून त्यांना त्यातून सोडवावे आणि अशा रितीने शरीर कारणी लावावे. प्रपंच, परोपकार व परमार्थ याविषयी जो असा सावध असतो, त्याची विवेकामुळे देहबुद्धी नाहीशी होते व हे सर्व ईश्वरार्पण आहे असे समजून वागल्यामुळे त्यास उद्वेग कधीच वाटत नाही. प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही साधणा-या पुरुषाची लक्षणे ही " विमूर्खलक्षणे " म्हणून ओळखली जातात. प्रपंच न करता सामान्य माणसे परमार्थाकडे वळली तर ती कष्टी होतील म्हणून त्यांनी आधी प्रपंच कसातरी नव्हे तर " नेटका " करून परमार्थाकडे वळावे या विचारार्थान्त समर्थाची मजल आलेली आहे. केवळ प्रपंच करणें यापेक्षा दोन्ही चालविणे हेच विवेकीपणाचें लक्षण आहे. कारण यात बव्हंशी लोकांच्या शक्या - शक्यतेचा सारासार विचार केलेला आहे. प्रपंच करित असतां जीवनाचा परम अर्थ समजून घेतला नाही तर जन्ममरण परंपरा चुकणार नाही व त्यामुळे कष्ट संपणार नाहीत, हा समर्थाचा विवेकपूर्ण युक्तीवाद आहे. प्रपंचात ज्यांना सावधपणा साधता येत नाही तो परमार्थ कसा साधणार ? ' म्हणून प्रपंच व परमार्थ या दोन्हीविषयी जो सावध असतो तो धन्य होय संसाराची अनित्यता कळून एखादा मनुष्य संसार सोडून गेला तर त्याचे हे वैराग्य विवेकयुक्त असते.

पण असा विवेक ज्यांना नाही त्यांना संसार व विवेक दोन्ही साधत नाही. . प्रापंचिकांनी जगांत व्यवहार करतांना आपण प्राणिमात्रांच्या हृदयात असणा-या भगवंताशी व्यवहार करित आहोत या भावनेने तो करित गेला म्हणजे भगवंताचे अखंड ध्यान त्यांना आपोआपच घडते. संसारी व परमार्थी लोकांनी प्रयत्नपूर्वक ज्ञान संपादन करून लौकिक आणि पारमार्थिक क्षेत्रांत यशस्वी झाले पाहिजे. ज्ञानसंपादनाला समर्थ फार महत्त्व देतात. प्रपंच करित असतां जो परमार्थ करतो त्याला मूळच्या आत्मस्वरूपाची प्रचिती आहे. प्रपंचाच्या नेटकेपणाला व्यवस्था, शिस्त, दक्षता, नम्रता, मृदुमधुर वाणी, चोख हिशोबीपणा, खबरदारी, दूरदृष्टी, निरलसपणे उद्योग, परोपकार, इत्यादी गुणांची आवश्यकता असते. हेच गुण परमार्थालाही उपयोगी पडतात. बाहेरून सामान्याप्रमाणे दिसावे, परंतु आत बुद्धी निराळी असावी. प्रपंचातल्या जबाबदा-या एखाद्या आसक्ताप्रमाणे सांभाळाव्या, पण त्यांच्या सुखदुःखपर आघातांनी हुरळून वा खंतावून जाऊ नये. परमार्थसाधक मनुष्य अलिप्तपणाच्या अभ्यासाने प्रपंच करतो. सामान्य प्रापंचिक आसक्तीने अहमतत्त्वाच्या पाशात घट्ट गुरफटलेला असतो. दोहोंतला हा फरक लक्षात घेऊनच " प्रपंच नेटका करावा " असा अभिप्राय समर्थांनी अके ठिकाणी प्रकट केला आहे.

समर्थांच्या स्फुट कवितेतही प्रपंच - परमार्थ ब-याच ठिकाणी आलेला आहे. मनुष्याने प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही गोष्टी नुसत्या समजूनच घेऊ नयेत, तर या क्षेत्रात जाणतेपणें व निरलसपणे वागून त्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला पाहिजे. तरच प्रपंचात भाग्य उदयाला येते. व्यावहारातील न्याय - अन्याय, सत्यासत्यता याची जाणीवपूर्वक स्वतः चाचणी घेऊन न्यायाने वागले पाहिजे. आणि अन्यायाला वाचा फोडली पाहिजे. परमार्थ विचाराने निर्गुणाचे ज्ञान झाले म्हणजे संसारात राहूनही तो बाधक होत नाही. आत्मज्ञानी पुरुष संसार करित असतांही संसारापासून मुक्त असतो. आणि भोग भोगूनही भोगातित असतो. संसारात गबाळेपणाने किंवा मूर्खपणाने वागल्यामुळे उणेपणा येतो. इहलोक साधणे म्हणजे संसार करून नाना यत्नांनी तो भरभराटीला आणून आपला पराक्रम दाखवावा. दरीद्री संसाराला लाथाडून दूर देशी जाऊन विद्यावंत व्हावे, स्वतः सुखी व्हावें आणि घरातील स्त्री - पुरुष, दास - दासी यांनाही सुखी करावे असे असेल तर सुखाने संसार करावा असे समर्थांचे म्हणणे आहे. प्रपंच परमार्थाचा पुरस्कार केल्यानंतर प्रपंच हा परमार्थाला

विरोधी न होता उपकारक वहावा म्हणून ही प्रापंचिकांनी शिकवण आहे.

आईबापांना विरोध करून पत्नीला सखी मानणारा, स्त्रीला स्वतःचे जीवन आधीन करून तिच्यापुढे अंतरंग प्रकट करणारा, अकुलीन कन्या करणारा, परस्त्रीचे प्रेम घेणारा, स्वतःची स्तुती स्वतः करणारा, विवेकी न जगणारा, दुस-याशी वैर करणारा, आपल्या लोकांची मैत्री बाजूला सारून परक्याची मैत्री मानणारा, दुस-यावर अवलंबून असणारा, दुस-याचा अंकित असणारा, दुस-यासमोर दीन होणारा, वाईट संगत धरणारा, परोपकार न करणारा, अति बडबड करणारा, आळशी कुटील, लबाड, ईश्वराला विसरणारा, परपीडित सुख आणि परसंतोषाचे दुःख मानणारा, दुस-याचा मत्सर करणारा, अनीतीने द्रव्य जोडणारा, परद्वार करणारा, भांडण पहात बसणारा असे हे सर्व असंसारिक व मूर्ख आहेत असे समर्थानी ठासून सांगितले आहे. नेटकेपणाने संसार करण्यासाठी वरील गोष्टींचा त्याग करणे आवश्यक आहे असे ते सांगतात.

प्रपंच आणि परमार्थ या दोघांना समाविष्ट करणारा विवेक म्हणजेच अध्यात्मविद्या होय. पिंड - ब्रंमहांडाचे चक्र कसे चालते याचा कार्यकारणभावाचा विचार करताना तत्त्वचिंतनाने प्रपंचाच्या सतत क्षणोक्षणी चाललेल्या घडामोडींचे रहस्य प्रत्ययास येऊन तत्त्वचिंतनाने शुद्ध साक्षित्व प्राप्त होते, संमोह नाहिसा होतो, स्थिरता प्राप्त होते. माता - पितरांना विरोध, सामर्थ्याशिवाय सत्तेची आकांक्षा, वाडवडिलांचा मोठेपणा सांगून स्वतः सतत दारिद्र्यात राहणे प्रयत्नांचा अंगीकार न करता परस्वाधीन बनणे, अमर्याद विषय लंपटपणा, घरच्यांवर सत्ता गाजवून बाहेर दीनवाणे असणे, विद्या - वैभव सामर्थ्य - पुरुषार्थ यांचा अभाव, धर्म - न्याय - नीती यांचा अधिक्षेप ही लक्षणे नेटकेपणाने संसार करण्याला बाधक ठरणारी आहेत. निरनिराळे अनिष्ट विकार, दुर्वृत्ती, दुर्जनपणा, अशक्तता, आळशीपणा, घातकीपणा, अन्मत्तपणा ही लक्षणे मनुष्याचा संसारात सर्वनाश करणारी आहेत. विवेकाचा आश्रय न करता रुढीप्रमाणे वर्तन करणे, मतामतांच्या गलबल्यामध्ये प्रवाहपतित बनणे, ख-या - खोट्याचा विवेक नाहीसा होणे, दुराभिमानाने भासून जाणे, स्वार्थासाठी कर्तव्य सोडून देणे, भुताखेतांची दैवते बनविणे याही गोष्टी नेटकेपणाने संसार करण्यास घातक ठरविणा-या आहेत. आळस सोडून वैभव मिळवावे, प्रपंच व्यवसायाचे ज्ञान प्राप्त करून घ्यावे, संसारातील उद्योग करावा आणि खबरदारीने आपले कर्तव्य पार पाडावे अशी संसारासंबंधीची शिकवण

त्यांनी दिली. प्रपंचामध्ये सुवर्ण म्हणजे वैभव पाहिजे असा त्यांचा ठाम सिध्दांत आहे. सावधगिरी, दूरदर्शीपणा, विचार, विवेक, शहाणपणा यांच्या सहाय्याने प्रपंचा सुखी आणि वैभवसंपन्न करावा असा आदेश त्यांनी दिला आहे. संसार हा फिका होत जाणारा असला तरी धीराने व ताकदीने शेवटापर्यन्त नेला पाहिजे अशी संसारासंबंधीची वृत्ती आहे. संसारातील सगळ्या प्रकारची दुःखे केवळ विचारशक्तीच्या बळावर नष्ट करता येतात अशी ग्वाही समर्थानी दिली आहे. (स्फुट ओव्या 261 : 1) संसाराची दोरी अतिशय बळकट असते पण ईश्वरनिष्ठतेच्या बळावर तिच्यातून मुक्तता मिळते. संसारातील सर्व सुखे, आनंद, वैभव या गोष्टी शक्तीच्या सहाय्याने प्राप्त करून घेता येतात असे शक्तीस्त्रोत्र समर्थानी गाईले आहे. (स्फुट प्र. 60) प्रपंचातील सुखाला, वैभवाला आणि यशाला कारणीभूत असणा-या निरनिराळ्या गोष्टींचे विशदीकरण त्यांनी केले आहे.

समर्थानी संसाराची जी वर्णने केली आहेत, ती त्यांची निंदा करण्यासाठी नसून मानवी जीवनातील अपप्रवृत्तींचे, कर्मभ्रष्टतेचे, निष्क्रियतेचे, स्वार्थाचे, बुद्धीहीनतेचे व लाचारीचे दर्शन घडवण्यासाठी केलेली आहेत. संसारातील दुःखांचे व आपत्तींचे जे वर्णन रामदासांनी केले ते त्यांची वास्तव दृष्टी प्रकट करते. प्रपंचातील शत्रूंचे सामर्थ्य त्यांनी स्पष्ट केले आहे. प्रपंच ही अशी प्रकृती आहे की सावधानतेच्या, विवेकाच्या, सामर्थ्याच्या व प्रयत्नांच्या अभावी तिची विकृती बनत जाते. हे सत्य रामदासांनी उघड केले. प्रपंच हा मानवाला आव्हान देणारा सर्वात मोठा शत्रू आहे असा त्यांचा दृष्टीकोन आढळतो. दासबोधातील तिस-या दशमध्ये दोन ते पाच या चार समासात प्रपंचाचे वास्तव चित्रण रामदासांनी केले आहे.

" संसार म्हणजे महापूर । भाजी जळचरे अपार ।

डंखू धावती विखार । काळ सर्प ।। दास. 3-10-1

सत्वगुणाने युक्त अशा प्रपंचाची तरफदारी त्यांनी केलेली आहे. प्रपंचाकडे थोडेसे जरी दुर्लक्ष झाले, कोठेही कर्तृत्व उणे पडले, विवेकाचा बांध ढासळला की, प्रपंचाचा कल विनाशाकडे झुकतो; नासणे ही प्रपंचाची प्रकृती असली तरी धैर्य न सोडता, विवेकाच्या बळावर तो वैभवपूर्ण व यशस्वी केला पाहिजे असा उपदेश त्यांनी केला. परमार्थसाधक मनुष्य अल्पितपणाच्या अभ्यासाने प्रपंच करतो. सामान्य प्रापंचिक आसक्तीने अहममत्वाच्या पाशात घट्ट गुरफटलेला असतो.

दोहोंतला हा फरक लक्षात घेऊनच प्रपंच नेटका करावा असा अभिप्राय समर्थांनी येथे प्रकट केलेला आहे.

" प्रपंची जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण ।

प्रपंची जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ दास. 12-1-1

समर्थ रामदास घरच्या व सभोवारच्या वैराग्याच्या व भवतीच्या वातावरणाच्या दडपणात घरावर व लग्नावर लाथ मारून कोवळ्या व असमंजस वयात बाहेर पडलेले होते. त्यावेळी त्या जोमातले प्रपंचाविषयी त्यांनी काढलेले अद्गार हे नकारात्मकतेकडे झुकणारे होते. परंतु अनेकठाणी तिर्थाटन करून आल्यावर त्यांना असे दिसून आले की प्रपंच हा नेटकेपणाने केल्यास कधीच वाईट नसतो. शेवटी समर्थांनीही आपल्या मठाचा प्रपंच अगदी उत्तमरितीने व शिस्तीने सांभाळला होता असे दासबोधातील काही ओव्यांवरून स्पष्ट झालेले आहे. प्रपंचाविषयी असलेली समर्थांची अनुकूल दृष्टी त्यांच्या परिपक्व मनाची व बुद्धीची निदर्शक आहे व म्हणून ती योग्यच आहे. त्यांनी केवळ स्वार्थी व स्वकेंद्रीत प्रपंचाला जुमानले नाही तर प्रपंच नेटकेपणाने कसा करावा हे स्पष्ट करून सांगितले.

सारांश, समर्थ रामदासस्वामींनी ज्याप्रमाणे ज्ञानकर्माभियुक्त प्रपंचाला मान्यता दिली व त्याच्या विषयी आदर दाखविला तसे इतर संतांच्या बाबतीत घडले नाही. इतर संत प्रपंचाचा नेहमीच धिक्कार करत आलेले आहेत. त्यामुळे समर्थांच्या या परखड उपदेशामुळे ते प्रपंचवादी समर्थ संत ठरतात.

प्रवृत्ती प्रपंच आणि प्रयत्न हे तीन " प्र " कारदर्शी शब्द हे समर्थांच्या प्रपंच विज्ञानाचे परवलीचे शब्द असून या त्रिवेणीत त्यांच्या प्रपंच विज्ञानाचे प्रयागक्षेत्र साकार झाले आहे. या क्षेत्रातील प्रवृत्ती - प्रपंच आणि प्रयत्न या त्रिमूर्तीचे दर्शन घेणे आवश्यकच ठरते. पुढील प्रकरणात आपण या तीनही गोष्टींचे स्वरूप दर्शन घेऊ.

प्रकरण पाचवे

संदर्भ

- 1 " स्फुट ओव्या " - 300:1
- 2 " समर्थ संजीवनी " - ले. कै. ल. रा. पांगारकर - पान नं. 28 ओळ 8वी